

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-235-0-23>

Чеховська М. М.,

*доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри національної безпеки
Національної академії Служби безпеки України,
м. Київ*

Луценко Я. Л.,

*аспірантка кафедри національної безпеки
Національної академії Служби безпеки України,
м. Київ*

**ГАРАНТІЇ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ
ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ
І КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ, ЩО ПОВ'ЯЗАНІ
ІЗ ВТРУЧАННЯМ У ПРИВАТНЕ СПІЛКУВАННЯ**

Анотація. У підрозділі монографії розглянуто питання щодо можливих шляхів вирішення важливого теоретико-правового завдання, яке, з одного боку, полягає в необхідності гарантування дотримання в діяльності правоохоронних органів та спеціальних служб основоположних прав людини, а з іншого – протидії злочинності, тероризму, розвідувально-підривній діяльності спеціальних служб іноземних держав, організацій, окремих груп і осіб із метою забезпечення захищеності суверенітету, територіальної цілісності України та безпеки особи, суспільства і держави. Аргументовано, що права людини не є абсолютними, в окремих випадках, визначених законом, можуть бути тимчасово обмежені з метою досягнення розумного балансу між інтересами людини, суспільства і держави. З'ясовано, що обмеження окремих прав людини має місце в разі проведення негласних оперативно-розшукових і контррозвідувальних заходів, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, з метою вирішення завдань у сфері забезпечення громадського порядку, державної та національної безпеки України. Здійснено аналіз різновидів втручання у приватне спілкування, відомості про факт і методи проведення яких не підлягають розголошенню. Визначено сучасний стан правового регулювання порядку надання дозволу і проведення

зазначених негласних заходів, а також гарантій дотримання під час їх здійснення основоположних прав людини. Доведено, що тимчасове правомірне обмеження прав людини можливе лише у виняткових випадках та проводиться з дотриманням усіх належних правових процедур. У підсумку виділені окремі проблемні питання правового регулювання проведення негласних оперативно-розшукових і контррозвідувальних заходів, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, та запропоновано шляхи їх вирішення, спрямовані на посилення гарантій дотримання прав людини під час їх здійснення.

Вступ

Права людини є невідчужуваними, неподільними, об'єктивно зумовленими і гарантованими державою можливостями індивіда мати і користуватися конкретними благами: соціальними, економічними, політичними, громадськими, особистими і культурними. Завдяки таким можливостям забезпечується вільний розвиток особистості, повага до людської гідності та гарантії особистої безпеки людини. Сучасна вітчизняна доктрина прав людини ґрунтується на тому, що такі права характеризують сферу самовизначення особистості, її автономію, певну незалежність і можливість вибору, надають стійкості розвитку суспільних відносин, визначають межі діяльності держави, запобігають її невинуватому втручанням до цієї сфери, встановлюють стандарт взаємин людини і держави та відповідальність останньої за її діяльність перед особистістю й суспільством [1, с. 7].

За будь-яких обставин, навіть у складні періоди розвитку держави, коли постає потреба невідкладно протидіяти реальним, а не потенційним загрозам державній і національній безпеці в політичній, економічній, військовій, соціальній, правоохоронній та інших сферах, її діяльність має базуватися на засадах того, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Основоположні права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності будь-якої демократичної, правової держави.

Положеннями міжнародних правових актів, Конституції та інших законів України передбачено, що обмеження прав людини не допускається, за винятком випадків, прямо передбачених

законом. Зокрема, тимчасове правомірне обмеження окремих прав людини можливе під час проведення негласних оперативно-розшукових та контррозвідувальних заходів (далі – ОРЗ і КРЗ), що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, з метою запобігання вчиненню, припинення вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, терористичних актів, інших посягань на державну безпеку України або отримання інформації в інтересах контррозвідки, якщо іншим способом одержати її неможливо.

Проте проведення таких негласних заходів, відомості про факт і методи яких не підлягають розголошенню, є предметом гострих дискусій у суспільстві, насамперед щодо гарантій законності й обсягу обмеження прав людини під час їх здійснення, необхідних і достатніх для досягнення розумного балансу між інтересами окремих осіб, суспільства і держави та вирішення важливих завдань у сфері забезпечення громадського порядку, державної та національної безпеки України. Зазначене актуалізувало тему даного дослідження та зумовило її вибір.

1. Мета, завдання, суб'єкти, правове регулювання та гарантії дотримання прав людини під час проведення оперативно-розшукових і контррозвідувальних заходів, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування

Відповідно до мети і завдань, визначених у законах України «Про оперативно-розшукову діяльність» та «Про контррозвідувальну діяльність» [2; 3], оперативні підрозділи та підрозділи, що здійснюють контррозвідувальну діяльність (далі – оперативні підрозділи), уповноважених правоохоронних органів і спеціальних служб захищають права людини, інтереси суспільства і держави, намагаються протидіяти росту злочинності, проявам тероризму й іншим протиправним посяганням передбаченими чинним законодавством негласними засобами, зокрема тими, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, забезпечують максимальну ефективність виявлення і розкриття кримінальних правопорушень, розвідувальних, терористичних й інших посягань на державну і національну безпеку України на ранніх етапах їх підготовки і вчинення. Проте проведення негласних ОРЗ і КРЗ, що тимчасово обмежують гарантовані Конституцією України [4] та міжнародними нормативно-правовими актами [5; 6; 7; 8] права

людини, має здійснюватися відповідно до визначених законом підстав та належної правової процедури.

З набуттям чинності Кримінальним процесуальним кодексом (далі – КПК) України 2012 р. [9] вперше в історії вітчизняної юриспруденції спеціальні негласні заходи, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування особи, отримали у кримінальному провадженні назву негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД), вичерпний перелік, процесуальний статус та законодавче визначення низки понять, що стосуються цієї проблематики. Водночас було внесено суттєві зміни в порядок надання дозволу та проведення відповідних негласних ОРЗ і КРЗ, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування. Спільною ознакою згаданих ОРЗ, КРЗ і НСРД є їхня спрямованість на вирішення поставлених перед цими окремими видами державної діяльності завдань. За допомогою притаманних їм сил і засобів оперативно-розшукова, контррозвідувальна і кримінальна процесуальна діяльність у підсумку підпорядковуються досягненню спільної мети, якою виступає гарантування державної безпеки України, наявного правопорядку та соціальної справедливості. Проте правове регулювання проведення цих заходів і дій, незважаючи на деяку уніфікованість (лат. *unus* – один, *facio* – роблю, об'єднання; приведення до єдиної форми або системи) норм, має свої відмінності. Особливо це стосується правової регламентації проведення негласних ОРЗ і КРЗ, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, та необхідності дотримання під час конспіративного проведення цих заходів загальноновизнаних, гарантованих вітчизняним законодавством і нормами міжнародного права прав людини.

Виокремлення негласних ОРЗ і КРЗ, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, в окрему групу з поміж інших схожих оперативних і контррозвідувальних заходів зумовлено тим, що таємниця такого спілкування, як частина приватного та сімейного життя особи, визнана і гарантована міжнародним правом, Конституцією й іншими законами України та є невід'ємною складовою частиною сучасного демократичного суспільства. Правове регулювання проведення таких заходів унормовано не лише у профільних законах, дещо перенасичених бланкетними (відсильні) нормами, і відомчих нормативно-правових актах, але й окремими положеннями кримінального

процесуального законодавства. Саме у КПК України наведено законодавче визначення термінів «спілкування», «приватне спілкування», «втручання у приватне спілкування», вичерпний перелік різновидів втручання у приватне спілкування (аудіо-, відеоконтроль особи; арешт, огляд і виїмка кореспонденції; зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем), урегульовано порядок отримання дозволу на таке втручання та деякі інші питання (гл. 21 КПК України), що є спільним як для НСРД, які здійснюються під час кримінального провадження, так і для заходів, що проводяться в межах оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності (далі – ОРД і КРД). Відмінності між ОРЗ, КРЗ та НСРД, а також між негласними ОРЗ і КРЗ, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, в основному стосуються мети проведення таких заходів, суб'єкта ініціювання і проведення, обґрунтування клопотання про проведення й підстав для його задоволення слідчим суддею, використання отриманих результатів та інших питань, зумовлених специфікою мети їх здійснення.

Відповідно до п. п. 9, 10 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» оперативним підрозділам для виконання завдань ОРД, за наявності передбачених ст. 6 цього Закону підстав, надається право здійснювати аудіо-, відеоконтроль особи, зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж та електронних інформаційних систем згідно з положеннями ст. ст. 260, 263–265 КПК України, та накладати арешт на кореспонденцію, здійснювати її огляд та виїмку в порядку, передбаченому ст. ст. 261, 262 КПК України.

Завданням ОРД є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом (далі – КК) України [10], розвідувально-підривною діяльністю спеціальних служб іноземних держав і організацій із метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави, а вичерпний перелік підстав для проведення цієї діяльності та відповідних ОРЗ наведено в ч. 1 ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Суб'єктами здійснення ОРД та відповідних ОРЗ, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, є уповноважені оперативні

підрозділи Національної поліції, Державного бюро розслідувань, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної прикордонної служби України, Управління державної охорони, органів доходів і зборів, органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України, розвідувального органу Міністерства оборони України та Національного антикорупційного бюро України, вичерпний перелік яких наведено в ч. 1 ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Згідно з п. 6 ч. 2 ст. 7 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність», для виконання визначених законом завдань та за наявності підстав, передбачених ст. 6 цього Закону, під час КРД органи, підрозділи та співробітники Служби безпеки (далі – СБ) України мають право суто з метою запобігання, своєчасного виявлення і припинення розвідувальних, терористичних та інших посягань на державну безпеку України, отримання інформації в інтересах контррозвідки здійснювати на підставі відповідної контррозвідувальної справи, за ухвалою слідчого судді, постановленою за клопотанням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника, погодженим прокурором, заходи, визначені ч. 3 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», зокрема й щодо втручання у приватне спілкування.

Завданням КРД є добування, аналітична обробка та використання інформації, що містить ознаки або факти розвідувальної, терористичної й іншої протиправної діяльності, протидія переліченим видам діяльності спеціальних служб іноземних держав, організацій, окремих груп та осіб на шкоду державній безпеці України, розроблення і реалізація заходів щодо запобігання, усунення і нейтралізації загроз інтересам держави, суспільства і правам громадян, а вичерпний перелік підстав щодо проведення цієї діяльності та відповідних КРЗ визначений у ч. ч. 1, 2 ст. 6 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність».

Спеціально уповноваженим суб'єктом у сфері КРД є Служба безпеки України, а розвідувальні органи України, підрозділи гарантування внутрішньої і власної безпеки Державної прикордонної служби України й Управління державної охорони України мають право проводити окремі КРЗ в інтересах забезпечення охорони державного кордону України, посадових

осіб, стосовно яких здійснюється державна охорона, а також гарантування безпеки своїх сил, засобів, інформаційних систем і оперативних обліків (ч. ч. 1, 2 ст. 5 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність»).

У контексті співвідношення ОРД та КРД зазначимо, що вони є самостійними видами державної діяльності уповноважених законом суб'єктів, правове регулювання яких унормоване окремими профільними законодавчими актами, що визначають завдання, систему сил і засобів, коло уповноважених суб'єктів, загальні питання порядку надання дозволу та здійснення відповідних заходів в інтересах того чи іншого виду діяльності. Так, негласні ОРЗ і КРЗ, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, здійснюються з метою запобігання вчиненню тяжкого або особливо тяжкого злочину, запобігання терористичним актам, припинення терористичних актів та інших посягань спеціальних служб іноземних держав і організацій, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо (ч. 3 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»), а також із метою запобігання, своєчасного виявлення і припинення розвідувальних, терористичних та інших посягань на державну безпеку України й отримання інформації в інтересах контррозвідки (п. 6 ч. 2 ст. 7 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність»).

Відповідно до ч. 3 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» негласні ОРЗ і КРЗ, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, проводяться в межах оперативно-розшукової або контррозвідувальної справи на підставі ухвали слідчого судді, постановленої за вмотивованим клопотанням керівника оперативного підрозділу або його заступника, погодженого із прокурором. Такі заходи мають пізнавальну спрямованість, тимчасово обмежують права людини та проводяться приховано, з використанням форм і методів, властивих ОРД і КРД, відомості про які, а також отримані результати, згідно з п. 4 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про державну таємницю» та п. п. 4.4.3, 4.4.4, 4.4.9 Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, затвердженого наказом Центрального управління СБ України від 23 грудня 2020 р. № 383, становлять державну таємницю [11; 12]. Зважаючи на це, безпосередній порядок їх здійснення унормовано у відомчих нормативно-правових актах, що мають гриф секретності.

Інформація, отримана під час проведення ОРЗ або КРЗ, може використовуватися у встановленому законом порядку лише з тією метою, якою обґрунтовано втручання у приватне спілкування під час здійснення таких заходів, а та, що не стосується цієї мети та не містить відомості про вчинення кримінального правопорушення, зокрема щодо особистого життя, честі й гідності людини тощо, підлягає знищенню. Відомості щодо підготовки до терористичних актів чи їх учинення окремими особами та групами осіб зберігаються до 5 років.

Для одержання інформації під час проведення ОРЗ та КРЗ, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, забороняється застосовувати технічні засоби, психотропні, хімічні й інші речовини, які пригнічують волю або завдають шкоди здоров'ю людей. У разі порушення прав і свобод людини під час здійснення ОРД, а також у разі, якщо причетність до правопорушення особи, щодо якої здійснювалися відповідні ОРЗ, не підтвердилась, уповноважені на то суб'єкти зобов'язані невідкладно поновити порушені права і відшкодувати заподіяні матеріальні та моральні збитки в повному обсязі.

Гарантії законності та дотримання прав людини під час здійснення ОРД унормовано у ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», де зазначається, що громадяни України й інші особи мають право у встановленому законом порядку одержати від органів, уповноважених проводити таку діяльність, письмове пояснення щодо обмеження їхніх прав і свобод та оскаржити ці дії. Водночас оприлюднювати або надавати зібрані відомості, а також інформацію щодо проведення або не проведення стосовно певної особи ОРД до ухвалення рішення за результатами такої діяльності заборонено. Не підлягають передачі і розголошенню результати ОРД, які відповідно до законодавства України становлять державну таємницю, а також відомості, що стосуються особистого життя, честі, гідності людини. За передачу і розголошення цих відомостей уповноважені суб'єкти підлягають відповідальності згідно із чинним законодавством, крім випадків розголошення інформації про незаконні дії, що порушують права людини.

Відповідно до ст. 11 Закону «Про контррозвідальну діяльність» держава гарантує дотримання конституційних прав і свобод людини під час здійснення КРД та недопущення їх обмеження, крім випадків, передбачених законом. Не підлягає

розголошенню інформація, що стосується особистого життя, честі та гідності людини, яка стала відома під час проведення КРД, а громадяни у встановленому законом порядку мають право отримувати письмові пояснення щодо обмеження у процесі її здійснення їхніх прав і свобод та оскаржувати ці дії.

Згідно з Конституцією, іншими законами України й підзаконними нормативно-правовими актами нагляд за додержанням законів під час проведення ОРЗ і КРЗ, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, здійснюється Генеральним прокурором і уповноваженими ним прокурорами, судовий контроль – слідчими суддями, за законністю й обґрунтованістю клопотання про надання дозволу на їх здійснення та правомірністю тимчасового обмеження прав людини, відомчий контроль – керівниками відповідних органів і оперативних підрозділів, уповноважених на проведення таких заходів. Проте чинна система нагляду та контролю за діяльністю в цій сфері не усуває досить високу ймовірність можливого порушення прав людини, що зумовлено віднесенням інформації про форми, методи і результати здійснення негласних ОРЗ і КРЗ, пов'язаних із втручанням у приватне спілкування, до державної таємниці та наявністю окремих правових колізій і недоліків порядку розсекречування таких відомостей. Зазначене ускладнює реалізацію на практиці визначених законодавством прав осіб на отримання відповідних пояснень стосовно тимчасового обмеження їхніх прав, поновлення порушених прав та відшкодування завданих матеріальних і моральних збитків, залишаючи їх переважно декларативними.

Підсумовуючи викладене, констатуємо, що правове регулювання проведення ОРЗ і КРЗ, зокрема тих, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, а також гарантії дотримання під час їх здійснення прав людини потребують удосконалення. Вирішити це доцільно шляхом ухвалення нових профільних законів, що дозволить усунути регулювання кримінальними процесуальними нормами порядку організації і проведення ОРЗ та поширення на КРД правових положень ОРД і КПК України, оскільки це переводить контррозвідку у площину правоохоронної діяльності. Помилковість такого підходу аргументовано довів В.О. Ходанович, стверджуючи, що розвідувально-підривна діяльність спеціальних служб іноземних держав і організацій, на відміну від злочинної діяльності, яка

зазвичай припиняється із затриманням осіб, що вчинили кримінальні правопорушення, є перманентною і продовжується незалежно від затримання чи ліквідації осіб, причетних до проведення розвідувально-підривних акцій. Зазначене потребує дещо інших підходів, ніж у сфері оперативно-розшукової та кримінальної процесуальної діяльності, до унормування правового регулювання проведення як КРД узагалі, так і окремих КРЗ зокрема [13, с. 224].

2. Права людини, які тимчасово обмежуються в разі проведення оперативно-розшукових і контррозвідувальних заходів, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, відповідальність за порушення в цій сфері, відшкодування завданих збитків та поновлення порушених прав

З'ясування обсягу прав людини, які обмежуються під час проведення ОРЗ і КРЗ, пов'язаних із втручанням у приватне спілкування, потребує встановлення характерних ознак, особливостей здійснення та призначення цих заходів, що становлять їх сутність і зміст.

Так, аудіо-, відеоконтроль особи полягає в негласній фіксації та обробці з використанням технічних засобів розмови особи або інших звуків, рухів і дій, пов'язаних з її діяльністю або місцем перебування – у житлі, іншому володінні особи або інших приміщеннях чи транспортних засобах.

Накладення арешту на кореспонденцію, її огляд і виїмка полягають, відповідно, у забороні установам зв'язку вручення кореспонденції адресату, відкритті й огляді затриманої кореспонденції, на яку накладено арешт, її виїмки або зняття копії чи отриманні зразків, нанесенні на виявлені речі і документи спеціальних позначок, обладнанні їх технічними засобами контролю, заміні речей і речовин, що становлять загрозу для оточення чи заборонені у вільному обігу, на їх безпечні аналоги.

Зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж полягає в негласному проведенні, із застосуванням технічних засобів, спостереження, відбору та фіксації змісту інформації, яка передається особою, а також одержанні, перетворенні і фіксації різних видів сигналів, що передаються каналами зв'язку (знаки, сигнали, письмовий текст, зображення, звуки, повідомлення будь-якого виду). Зняття інформації із транспортних телекомунікаційних мереж поділяється на:

- контроль за телефонними розмовами, який полягає в негласному проведенні із застосуванням відповідних технічних засобів, зокрема й установлених на транспортних телекомунікаційних мережах, спостереження, відбору та фіксації змісту телефонних розмов, іншої інформації та сигналів (SMS, MMS, факсимільний, модемний зв'язок тощо), які передаються телефонним каналом зв'язку, що контролюється;

- зняття інформації з каналів зв'язку, що полягає в негласному одержанні, перетворенні і фіксації із застосуванням технічних засобів, зокрема й установлених на транспортних телекомунікаційних мережах, у відповідній формі різних видів сигналів, які передаються каналами зв'язку мережі Інтернет, інших мереж передачі даних, що контролюються.

Зняття інформації з електронних інформаційних систем без відома її власника, володільця або утримувача полягає в одержанні інформації, зокрема й із застосуванням технічного обладнання, яка міститься в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютер), автоматичних системах, комп'ютерній мережі.

Спільною ознакою цих заходів є здійснення негласного контролю за діями окремих осіб із застосуванням технічних засобів для спостереження або контролю за інформацією, що передається каналами телекомунікаційного, телеграфно-поштового, комп'ютерного зв'язку, шляхом негласного проникнення до публічно недоступних місць, житла й іншого володіння особи, до комп'ютерів чи автоматизованих систем, доступ до яких обмежено, з метою вирішення завдань ОРД та КРД. Проводяться вони протягом чітко визначеного проміжку часу, що зазначається в ухвалі слідчого судді, який надав дозвіл на їх здійснення.

Викладене дозволяє дійти висновку, що під час проведення ОРЗ і КРЗ, пов'язаних із втручанням у приватне спілкування, відбувається правомірне обмеження прав людини, які стосуються недоторканності житла, невтручання в особисте (приватне) і сімейне життя та таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної й іншої кореспонденції.

Недоторканність житла чи іншого володіння особи передбачає недопустимість проникнення до нього інакше, як за вмотивованим рішенням суду. Мається на увазі не лише недопустимість входження до нього попри волю особи, але й інші

форми отримання інформації про те, що відбувається у приміщенні, наприклад, за допомогою технічних засобів, завдяки яким здійснюється аудіо-, відеоконтроль особи.

Під поняттям «житло» розуміється будь-яке приміщення, призначене чи прилаштоване для постійного чи тимчасового проживання фізичних осіб. Цим поняттям охоплюються будинки, квартири, службові квартири, садиби, жилі кімнати, кухні, прибудови, кімнати в готелях, гуртожитках, санаторіях і будинках відпочинку, палати в лікарні, каюти на пароплаві, купе у вагоні тощо. Гарантії недоторканості житла не поширюються на службові приміщення, камери у слідчих ізоляторах, установах виконання покарань тощо, оскільки щодо цих категорій приміщень передбачено спеціальний правовий режим.

Повага до приватного і сімейного життя передбачає наявність вільної від зовнішнього соціального чи правового регулювання неpubлічної сфери життєдіяльності людини, її можливості жити відповідно зі своїми бажаннями, які не мають явно суперечити суспільним інтересам, нормам права і моралі, прийнятим у суспільстві, що не підлягає будь-яким формам протизаконного контролю і втручання з боку держави, яка має гарантувати її захист від такого втручання з боку інших осіб, державних органів чи інститутів громадянського суспільства.

Гарантування таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції передбачає заборону для будь-кого без згоди особи, яка надсилає або одержує листи, спілкується по телефону, телеграфом або за допомогою інших засобів електричного і поштового зв'язку, знайомитися з її листуванням чи іншою кореспонденцією, прослуховувати телефонні розмови тощо, а також розголошувати їхній зміст або факт листування, телефонної розмови, відправлення чи отримання телеграм, повідомлень та іншої кореспонденції.

Вимоги щодо гарантування дотримання прав людини у сфері недоторканості житла, поваги до приватного і сімейного життя, таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, які саме обмежуються під час проведення відповідних ОРЗ і КРЗ, а також можливість їх тимчасового обмеження передбачені в міжнародних правових актах, Конституції й інших законах України.

Так, згідно зі ст. 12 Загальної декларації прав людини 1948 р., ніхто не може зазнавати безпідставного втручання в його

особисте й сімейне життя, посягання на недоторканність житла і таємницю кореспонденції, кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань. У ч. ч. 1, 2 ст. 29 цієї Декларації зазначається, що людина має обов'язки перед суспільством, а тому під час здійснення своїх прав може зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

У ч. ч. 1, 2 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. унормована вимога щодо права на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я, моралі та прав і свобод інших осіб.

Положенням ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. забороняється свавільне чи незаконне втручання в особисте і сімейне життя людини, посягання на недоторканність житла, таємницю її кореспонденції, оскільки кожна особа має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань. Водночас у ч. 3 ст. 12 цього Пакту зазначається, що згадані в ньому права не можуть бути об'єктом жодних обмежень, крім тих, що передбачено законом, які є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод інших осіб.

У ст. 30 Конституції України зазначено, що кожному гарантується недоторканність житла, а у ст. 31 – таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігання злочинів чи з'ясування істини під час розслідування кримінального провадження, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо. Норма ст. 32 Конституції України гарантує, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Основним законом.

Положення згаданих міжнародних правових актів та Конституції України щодо гарантування дотримання прав людини під час проведення відповідних ОРЗ і КРЗ, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, конкретизовані в галузевому законодавстві – законах України «Про оперативнорозшукову діяльність» та «Про контррозвідувальну діяльність». Результати їх узагальнення зводяться до таких загальних вимог: відповідності ступеня цих заходів суспільній небезпеці злочинних посягань та загроз інтересам суспільства і держави; заборони їх проведення поза межами оперативнорозшукових і контррозвідувальних справ; цільового використання отриманої інформації та заборони розголошення відомостей щодо особистого життя, честі й гідності людини, яка стала відома під час проведення таких заходів; підконтрольності та підзвітності суб'єктів їх здійснення; обов'язку надання письмових пояснень щодо обмеження прав осіб; невідкладного поновлення порушених прав і відшкодування завданих матеріальних та моральних збитків у повному обсязі.

Зважаючи на те, що під час проведення відповідних ОРЗ і КРЗ має місце втручання в особисте (приватне) і сімейне життя, порушення недоторканності житла та таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної й іншої кореспонденції, надзвичайно важливо, щоб такі обмеження проводилося належними суб'єктами відповідно до вимог чинного законодавства. Будь-яке істотне порушення зазначених прав людини, спричинене незаконними діями суб'єктів їх проведення, має наслідком притягнення винної службової особи до відповідного виду відповідальності (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна або цивільно-правова), відшкодування завданих збитків та поновлення порушених прав особи.

З огляду на предмет розгляду виокремимо такі основні різновиди кримінальних правопорушень, що вчиняються в цій сфері: порушення недоторканності житла (ст. 163 КК України); порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер (ст. 163 КК України); порушення недоторканності приватного життя (ст. 182 КК України); розголошення державної таємниці (ст. 328 КК України); незаконні придбання, збут або використання спеціальних технічних засобів отримання інформації (ст. 359 КК України);

зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України); перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу (ст. 365 КК України); розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування (ст. 387 КК України). У разі, якщо вчинене правопорушення, наслідком якого є порушення прав людини, не містить складу кримінального правопорушення, особа може бути притягнута до іншого виду юридичної відповідальності.

Завдана особі матеріальна та/або моральна шкода під час проведення ОРЗ і КРЗ, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, підлягає відшкодуванню коштом Державного бюджету України в повному обсязі, незалежно від вини посадових і службових осіб, що їх здійснювали. Таке положення цілком відповідає ст. 56 Конституції України, згідно з якою кожен має право на відшкодування коштом держави чи органів місцевого самоврядування матеріальних і моральних збитків, завданих незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень.

Можливість компенсування шкоди, завданої під час проведення ОРЗ і КРЗ, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування, передбачена також Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», ст. 1176 ЦК України й іншими нормативно-правовими актами [14; 15]. Під час вирішення цього питання важливим є з'ясування розміру завданої шкоди (збитків), протиправної поведінки особи або осіб, що її заподіяли, а також наявність причинного зв'язку між шкодою, протиправною поведінкою та проведенням ОРЗ або КРЗ, що пов'язані із втручанням у приватне спілкування.

Компенсування моральної шкоди проводиться в разі, коли такі протиправні дії призвели до моральних втрат особи, наприклад порушили її нормальні життєві зв'язки, що вимагає від неї додаткових зусиль для організації повсякденного, звичайного життя. Моральною шкодою визнаються страждання, завдані особі внаслідок фізичного чи психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливостей

реалізації нею своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточенням, інших негативних наслідків морального характеру.

У разі порушення прав людини під час проведення відповідних ОРЗ і КРЗ, а також у разі, якщо причетність особи до протиправної діяльності, щодо якої здійснювалися зазначені заходи, не підтвердилася, уповноважені суб'єкти зобов'язані невідкладно поновити порушені права. Проте питання щодо такого поновлення в кожному конкретному випадку вирішуються індивідуально, залежно від обставин і обсягу порушених прав.

Висновки

У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що сучасний стан правового регулювання проведення ОРЗ і КРЗ, пов'язаних із втручанням у приватне спілкування, та гарантування дотримання прав людини під час їх здійснення загалом відповідає міжнародним стандартам, вимогам Конституції й інших законів України.

Проте у практичній площині реалізація передбачених законодавством прав осіб на отримання відповідних пояснень щодо тимчасового обмеження їхніх прав, поновлення порушених прав та відшкодування завданих матеріальних і моральних збитків (шкоди) ускладнена тим, що відомості про факт, форми, методи і результати таких заходів віднесені до державної таємниці. Зважаючи на викладене, порядок розсекречування таких відомостей потребує вдосконалення для досягнення розумного балансу між інтересами окремих осіб, суспільства і держави.

Не досить унормованим є чинний порядок відшкодування збитків, завданих особі під час проведення ОРД, КРД та здійснення відповідних заходів, а також поновлення порушених прав, що обтяжує на практиці можливість отримання такого відшкодування і поновлення прав.

Одним із шляхів вирішення окреслених та інших проблемних питань у цій сфері є розроблення й ухвалення нової редакції законів України «Про оперативно-розшукову діяльність» та «Про контррозвідувальну діяльність». Убачається, що це сприятиме розмежуванню цих видів державної діяльності, більш чіткому унормуванню визначення понять і термінів, що вживаються в ОРД і КРД, і організації та проведення відповідних заходів,

зокрема: у частині визначення підстав і порядку надання дозволу; вимог до здійснення; процедури засекречування і розсекречування матеріальних носіїв інформації; документального оформлення, зберігання і використання отриманих результатів; нагляду і контролю за цією діяльністю; обсягу прав людини, що тимчасово обмежується під час їх проведення; порядку захисту таких прав та можливості оскарження дій осіб, які їх обмежують, що буде спрямовано як на підвищення ефективності їх здійснення, так і на посилення гарантій дотримання прав людини.

Результати даного дослідження мають переважно теоретичний характер, зважаючи на що подальші наукові розвідки в цьому напрямі продовжують залишатися перспективними.

Список використаних джерел:

1. Гриненко І.М., Прокоф'єва-Янчиленко Д.М., Сокрут Б.В. Права людини та управління ризиками. Київ : Ваіте, 2016. 164 с.
2. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303.
3. Про контррозвідувальну діяльність : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 12. Ст. 89.
4. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 12.04.2021).
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Схвалена Урядами держав – членів Ради Європи 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.04.2021).
7. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 14.04.2021).
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 14.04.2021).

9. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № № 9–13. Ст. 88.

10. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № № 25–26. Ст. 131.

11. Про державну таємницю : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 16. Ст. 93.

12. Звід відомостей, що становлять державну таємницю, затверджений наказом Центрального управління СБ України від 23 грудня 2020 р. № 383. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#Text> (дата звернення: 15.04.2021).

13. Ходанович В.О. Криміналістика в протидії шпигунству : монографія. Київ : Нац. акад. СБ України, 2019. 260 с.

14. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину не законними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 1. Ст. 2.

15. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 40–44. Ст. 356.